Egyiptomi Füzetek
1. évfolyam 1. szám 2001.
A Magyar-Egyiptomi Baráti Társaság időszakos lapja

Az elephantinéi kostemető

Elephantiné szigete mintegy másfél kilométer hosszan nyúlik el Asszuánnál a Nilusban. Stratégiai fekvésénél fogva a prehisztórikus kortól a korai arab korig folyamatosan lakták. Elephantiné városa jelentős határerőd, Núbiába induló kereskedelmi expedíciók kiindulópontja és fontos kereskedelmi központ volt, amely a közelben folyó bányászati tevékenységet is koordinálta. Különös jelentőséget biztosított Elephantiné számára, hogy a sziget volt a Nílus áradásának egyik mérőhelye, ami az áradás nagyságától függően kihatással bírt az adók éves mértékének meghatározására. A sziget legfontosabb istene, már az Óbirodalom korától feliratokkal bizonyíthatóan Szatet istennő, aki mindeddig pontosan meg nem határozott időpontban istenháromság tagja lett, amely rajta kívül Khnum kosistenből a kataraktavidék urából és Anuket istennőből, a közeli Széhel sziget úrnőjéből állt. Az istenháromság fejévé idővel az eredetileg termékenység- és teremtőisten Khnum vált, akit Elephantinén Ré napistennel azonosítottak, s akit az áradás hozójaként tiszteltek. Későkori szövegek különösen Khnum teremtő-, ősisten-jellegét hangsúlyozzák, aki egyszemélyben "istenek, emberek, állatok és növények megalkotója". Az ország négy legfontosabb Khnum-kosistene – Elephantiné, Eszna, Hüpszelisz és Her-wer isteneinek összeolvadásából egy négyfejű kosként ábrázolt univerzális Khnum jött létre, akinek alakjában a négy legfontosabb teremtőisten, Ré, Su, Geb és Ozirisz *ba*-lelkeinek megtestesülését látták.

Az Elephantiné szigetén tisztelt élő kosok Khnum isten inkorporációs állatai voltak, amelyekben az egyiptomiak Khnum ifjú királyi megtestesülését, fajtársainak uralkodóját látták. Az állatot általunk sajnos nem ismert kritériumok alapján választották ki, a Khnum-templom előterében lévő *maru*-épületben lakott, valószínűleg élt a közelében egy fajtársaiból, juhokból, bárányokból álló nyáj. Halála után Ozirisszá válva isteni tiszteletben részesült, múmiája orákulumokat adhatott.

Az elephantinéi kostemető 1907 elején került elő a francia Charles Clermont-Ganneau és munkatársa Jean Clédat ásatásainak eredményeként. A kutatók a párizsi Academie de Belles-Lettres és a francia kultuszminisztérium megbízásából és 10.000 frankos anyagi támogatásuk mellett a Kr. e-i 5. századi elephantinéi zsidó katonai kolónia nyomait kutatták. Szándékaik szerint elsősorban arameus papíruszokat és osztrakonokat, ill. a zsidó kolónia templomát szerették volna megtalálni. Az ásatások során valóban nagy mennyiségben kerültek elő arameus osztrakonok, a fő célkitűzést, a templom megtalálását azonban nem sikerült elérni. A kutatások a tervezett eredmények mellett mindazonáltal nem remélt sikereket is hoztak: a francia expedíció számos fáraókori szobrot ásott ki, köztük III. Thotmesz két gránit szobrát. Az ásatás egyiptológiai szempontból legjelentősebb hozadéka azonban a Khnum-templom ÉK-i oldalánál feltárt kostemető.

A több méteres szebakh-réteg alatt a feltárók 1907 elején egy nyitott udvarszerű szentélyt találtak, amelynek D-i és Ny-i oldalán két-két homokkőből faragott, kisméretű obeliszk állt. Az udvarban kőből faragott kosszobor, továbbá egy áldozati oltár is előkerült, az udvar Ny-i falában kialakított fülke eredetileg egy sztélé számára készülhetett. Az udvarban folytatott szondázások eredményeként kiderült, hogy az udvar szintje alatt egy további réteg található. Az obeliszkek és a talaj felső rétegének eltávolítása után 15, iszaptéglából épült boltív bukkant elő, amelyek egy-egy kosmúmiát tartalmazó, szürke gránitból vagy homokkőből készült szarkofágot rejtettek. A szarkofágokat csak a téglaboltozatok eltávolítása után lehetett megnyitni. Az első ásatási szezon közelgő befejezése miatt a 15 szarkofágot két nap alatt, 1907 március 18-19-én nyitották fel. A műveletet irányító Clédat ásatási naplójába az egyes tételeknél jobbára hevenyészett feljegyzések kerültek, amelyeket a későbbiek folyamán - amennyiben a múmia díszítései indokolttá

Egyiptomi Füzetek 1/1, 2001: Bartos Zoltán PhD, Az elephantinéi kostemető
©MEBT 2001. e-EF / 2010 http://www.mebt.hu

tették - kiegészítésekkel látott el. A szűkszavú leírások mellett a napló különösen értékes részét képezik a kosmúmiák mellét fedő kartonázsdíszek egyes motívumai és az ezeken előforduló hieroglif szövegek másolatai, mivel a kartonázsok közül azóta több elpusztult, ill. megsérült. A leírásokat többnyire jól kiegészítik azok az üvegnegatívok, amelyeket Clédat a jobb állapotban lévő kosmúmiákról készített, s amelyek jelenleg az Academie de Belles-Lettres Szemitisztikai Gyűjteményében találhatóak, az ásatási naplókkal, a kostemetőről készült alap- és metszetrajzokkal és Clermont-Ganneaunak az ásatással kapcsolatos levelezésével együtt. A múmiákat faládákba csomagolták, kisebb részük a Kairói Múzeumba, nagyobb részük pedig Franciaországba került.

Az első szezon sikerein felbuzdulva – Clermont-Ganneau maga a szakkarai Szerapeuméhoz hasonlította az elephantinéi Chnubeum jelentőségét – báró Edmund Rotschild további 10.000 frankkal járult hozzá az ásatások folytatásához. Clermont-Ganneau és Clédat 1907 késő őszén megkezdték a második, s a kostemető szempontjából egyben utolsó szezon munkáját. A korábban megásott temetőtől DK-i irányban haladva, két helyiség feltárása után 1908 elején egy újabb, 19 szarkofágot tartalmazó temetőre bukkantak. Szerkezetét tekintve tehát az elephantinéi kostemető két különálló, eredetileg nyitott udvarból és két közöttük elhelyezkedő helyiségből áll. A temető "A" részét, miután megtelt, a már említett módon lefedték és szentély-udvart alakítottak ki a helyén. A később használatba vett "B" temetőrész kb. 2 m-rel magasabban fekszik, mint az "A" rész. Horst Jaritz 1992-ben végrehajtott szondázásai nyomán kiderült, hogy a "B" temetőrészt a középbirodalmi Szatet-templom melléképületei - többek között egy pékség maradványai fölött hozták létre, s a szintkülönbség semmiképp-pen sem magyarázható egy esetleges korábbi temetkezési réteggel.

A "C" jelű termet Clermont-Ganneau a balzsamozó-műhellyel azonosította. A terem padlóját homokkőlapok képezik, s a feltárás korában látható volt még itt két nagyobb, I. Szeszosztrisz nevével ellátott blokk, amelyeket Clermont-Ganneau "munka-asztalnak" tartott, s amelyek azóta eltűntek. A "D" jelű keskeny terem Herbert Ricke szerint lépcsőház volt, amelyből a temetőt a templommal összekötő lépcső indult ki, s amelyen keresztül feltehetően a templom előterében elhelyezett lakrészéből az elhunyt kost mumifikálás céljából lehozták. A "D" teremből átjáró nyílt a "C" terembe és az "A" temetőrészbe. Valószínűleg eredeti helyén áll itt az a gránitból készült oltár, amelyen - amint erről több kartonázs ábrázolásai tanuskodnak, a balzsamozási szertartás során a múmiákat felravatalozták. A "B" temetőrészt a "C" teremből nyíló ajtón át lehetett megközelíteni. A díszítetlen homokkő-szarkofágokon kívül, egy rózsaszín gránitból készült ovális kád is a temetőrész berendezéséhez tartozik, amelyről a többi szarkofágtól alapvetően különböző formája miatt feltételezhető, hogy nem temetkezésre, hanem talán a balzsamozás során, balzsamozókádként használták.

Clédat alaprajza az elephantinéi kostemetőről

A "B" temetőrész szarkofágjait 1908 január 7- február 2. között nyitották meg és 18 további múmiát találtak, amelyekről Clédat ismét feljegyzéseket és fotókat készített. A múmiák nagyobb része ezúttal is Párizsba, kisebb hányada pedig Kairóba került. 1908-9 folyamán Gautier irányítása alatt még sor került egy harmadik ásatási

©MEBT 2001. e-EF / 2010 http://www.mebt.hu

szezonra is, a munkálatok azonban ekkor már nem a kostemetőben folytak. Clermont-Ganneau két rövid közleményén kívül a feltárók semmit sem tettek közzé a kostemető anyagából.

A temető két felében előkerült összesen 33 múmia állapota a megtaláláskor közel hasonló volt, mindkét részen kerültek elő tökéletesen ép, ill. a nedvesség vagy hangyák pusztítása folytán szinte teljesen megsemmisült példányok. Az "A" temetőrész több szarkofágjánál, az iszaptégla-boltozat alatt, az ásatási naplók szerint agyagedények kerültek elő, amelyek Clédat véleménye szerint az állatok belső szerveit tartalmazták. Az edények tartalmának szakértő vizsgálatára nem került sor. Sajnálatos, hogy a kérdés kapcsán utólagos vizsgálatokra sincs mód, mert az edényeknek, amelyek közül Clédat néhányat még megtalálásukkor rajzban megörökített, időközben nyoma veszett. A múmiák közül többet még 1907 folyamán Párizsból Lyonba szállítottak, ahol Lortet alapos paleozoológiai vizsgálatnak vetette alá őket. Lortet és Gaillard a múmiák közül kettőt teljesen kipreparált, azaz a múmiapólyákat és a megmaradt szöveteket lefejtették, s az egyes csontok gondos mérése után összeállították az állatok csontvázait. Lortet megállapította, hogy az állatok az *Ovis platyura* juhfajtához tartoztak, a csontok deformációja alapján pedig arra a következtetésre jutott, hogy a kosokat az állatkerti állatokhoz hasonlóan állandóan bezárva tartották. A vizsgálatok során kiderült, hogy a kosok testét mumifikálás után merevítés céljából, fekvő helyzetben importált cédrusfából készült deszkalapra helyezték, s hogy a fej tartását biztosítsák, az állat mellrészét is vékony deszkalappal erősítették meg. A testen helyenként agyagtapasztásokat alkalmaztak, feltehetően a mumifikálási eljárás során bekövetkezett torzulások ellensúlyozására. Ezután került sor az állat bepólyálására, amit szokás szerint több réteg vászonszalag felhasználásával hajtottak végre. A bepólyált múmiára ezt követően két vagy három darabból álló kartonázs-borítás került. Többnyire egy, összefüggő kartonázs borítja a múmia mellét és fejét a fejtetőig, egy másik darab pedig a fejtetőtől kezdődően a nyakat és a hátnak az egyes példányok esetében váltakozó hosszúságú területét. Esetenként a fejet és a mellet borító, többnyire aranyozott, *bás*-reliefekkel díszített kartonázs két részből tevődik össze, és a nyaknál illeszkedik egymáshoz. Néhány múmia esetében a szarvakat szabadon hagyták, a múmiák többségénél azonban a szarvak is a pólyák alá kerültek, s kívül fából készült utánzatokkal pótolták őket, vagy a fejet borító kartonázsmaszkot formálták meg oly módon, hogy a szarvak is plasztikusan kidomborodjanak rajtuk. Hasonlóképpen a kosok fülét is vagy a kartonázson mintázták meg vagy aranyozott fából elkészítve erősítették a fejhez. A fejtetőre fából készült aranyozott, többnyire Khnúm-szarvakon nyugvó atef-koronát erősítettek. Néhány múmia hátát fajanszgyöngyökből készült háló díszítette, amelyeknek a gyöngyöket tartó fonalak elporladása folytán mára, egy-két archív felvételen, a Kairói Múzeum egy múmiájának hátán megtapadt gyöngyökön, ill. más múmiák oldalán megőrződött lenyomatokon kívül, semmi más látható bizonyítéka nem maradt.

A kosmúmiák nyakába fonálra fűzve, vékony, aranyozott ezüstből, ill. féldrágakövekből készült amuletteket erősítettek, amelyek az elephantiné-i istenháromság, Khnum, Szatet, Anuket figuráit tartalmazó pektoráliszt, a Napot, a

©MEBT 2001. e-EF / 2010 http://www.mebt.hu

Holdat, egy Elephantinéra utaló szivet, valamint feltehetően virágbimbót formáznak. A balzsamozási szertartás végén a feldíszített kost múmialepellel borították, amelyet a kartonázsokéhoz hasonló jellegű, valószínűleg festett díszítésekkel láttak el. Az utóbbi megállapítás egy szerencsés amatörfelvételnek köszönhető, amelyet Percy Withers, angol utazó készített 1908 január 15-én a "B" temetőrész VII-es számú szarkofágjának kinyitásánál és tett közzé 1909-ben *Egypt of Yesterday and To-day* című útleírásában.

Bár a múmiák többsége sikerrel vészelte át a temetés és a megtalálás között eltelt kb. 2000 évet, a kostemető felfedezése óta sajnálatos módon, számos, a feltáráskor még jó állapotban lévő példány teljességgel megsemmisült. A múmiák modern kori hányattatása már 1907-ben megkezdődött. Az "A" temetőrész 11-es számú múmiáját a megtalálás után Clédat több oldalról lefényképezte. A múmia Lyonba került, ahol Lortet a preparálás előtt szintén készített néhány fotót. Bár Clédat és Lortet felvételei között mindössze néhány hónap telt el, a múmia kartonázsdíszítésén a következő sérülések állapíthatóak meg: a maszk elülső részén nagyobb kitörés látható, aminek következtében a száj vonala elveszett, a bal szemöldök fölött kitört egy darab, a fejtetőn és a nyakon összefüggő nagyméretű kitörés regisztrálható.

A szállítás okozta sérüléseknél nagyobb károkat okozott a múmiák állagában az egyiptominál nedvesebb franciaországi éghajlat. A Louvre-ban őrzött darabok közül a múmiák gombás fertőzés okozta rossz állapotára való tekintettel, 1974-75 folyamán 11 példányt elégettek.

Az anyag a temető feltárása óta nemcsak sérült, hanem szét is szóródott, s a múzeumi leltárkönyvekbe téves adatok kerültek be róluk. Mára csupán egy múmia és néhány töredék maradt a Louvre-ban, egy példányt még 1924-ben tartós letétbe helyeztek Nantes-ban, egyet pedig később Varsóban. A Louvre E 3089-es leltáriszámú kosmúmiájának adatai között az áll, hogy a múmiát a múzeum 1857-ben vásárolta az Anastasi-gyűjteményből. Az ásatási naplók és egy korabeli felvétel alapján azonban egyértelműen azonosítható, hogy a kérdéses múmia 1908 január 31-én került elő a "B" temetőrész XVI-os szarkofágjából. A tévedés oka valószínűleg az lehet, hogy a Louvre valamikor valóban rendelkezett egy az Anastasi-gyűjteményből vásárolt, valószínűleg nem Elephaninéből származó múmiával és a kettő valamikor összekeveredhetett.

A Kairói Múzeumban jelenleg 3 múmia látható, egy példányt visszaszállítottak Elephantinére, kettőt pedig a kairói Mezőgazdasági Múzeumba.

A temető abszolút datálása bizonytalan, de valószínűleg nem olyan kései, amint azt Clermont-Ganneau feltételezte, aki a temető megnyitását - minden különösebb indoklás nélkül - a római kor kezdetére, bezárását pedig a 33 kosnak átlag tíz életévet számolva a 4. sz. elejére tette. Könnyen elképzelhető, hogy a temetőt már a XXX. dinasztia idejében II. Nektanebosz elephantinei Khnum-templomának építésekor megnyitották. I. és II. Nektanebosz országszerte támogatta az állatkultuszok fellendülését, amit az uralkodó szoborkultuszával kötöttek össze. II. Nektanebosz alatt indul be É-Szakkarában az íbisz-, sólyom- és páviántemetők működése és ekkor temetik el az első Buchis-bikákat és a bikákat szülő szent teheneket. A korszakban az élő szent állatok gondozása és az elhunytak eltemetése állami feladattá vált, számos új az állatkultuszokhoz kapcsolódó alapítvány jött létre, amelyekhez királyi tulajdonból rendelnek földeket és személyzetet. Biztos fogódzót szolgáltató régészeti adatok, ill datált szöveges emlékek híján a temető datálása egyenlőre kérdéses marad.

Bartos Zoltán, PhD.

Előadás helye és ideje:
Szépművészeti Múzeum, 2001. február 16.

Egyiptomi Füzetek 1/1, 2001.
Kiadja a Magyar Egyiptomi Baráti Társaság Ókori Egyiptomi Bizottsága
Szerkesztő: dr. Győry Hedvig
Levélcím: H-1062 Budapest, Bajza u. 54.
e-mail: gyory @ szepmuveszeti.hu

Egyiptomi Füzetek 1/1, 2001: Bartos Zoltán PhD, Az elephantinéi kostemető
©MEBT 2001. e-EF / 2010 http://www.mebt.hu